

# PROBLÉM METÓDY VÝSKUMU SOCIALISTICKÉHO VEDOMIA

ALOJZ RITOMSKÝ, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

Východiskom skutočne vedeckého skúmania socialistického vedomia je *objektívne<sup>1</sup> konkrétne*, a cieľom (výsledkom) *myšlienково konkrétne*.

„Objektívna skutočnosť je konkrétna vtedy a tam, kde utvára »jednotu rozmanitého«, keď sa stáva konkrétnym celkom, dialektickou totalitou“. [4, s. 168] Socialistické vedomie sa stáva vyvinutou totalitou historicky. Pokiaľ sa nestalo jednotou rozdielného a protikladného, bolo neúplné, jednostranné, *objektívne abstraktné*. Socialistické vedomie vo svojom vývine prechádza od objektívne abstraktného k objektívne konkrétnemu. Ako objektívne konkrétne predstavuje objektívny, historicky konkrétny celok v jeho nevyhnutnom i zjavnom pohybe.

Konkrétne socialistické vedomie teda nechápeme ako mechanické spojenie jeho jednotlivých prvkov, ale ako organický systém, ktorý sa nepretržite vyvíja, pričom jeho organickú celosť určujú genetické súvislosti. Preto zákonitosť pohybu socialistického vedomia ako celku, vnútornú súvislosť medzi formami jeho existencie nemôžeme spoznať bez vyčlenenia jeho genetickej formy. Genetická forma je najjednoduchším (abstraktným) určením, avšak najhlbším základom danej celostnosti (konkrétnosti), a preto sa zároveň javí jej najvšeobecnejším určením.

Cieľom vedeckého skúmania socialistického vedomia je vytvoriť myšlienково-konkrétne ako úplný a všestranný odraz objektívne konkrétneho. „...myšlienково-konkrétne je pojem na vyjadrenie relatívne všestranného teoretického zobrazenia objektívne konkrétneho v jeho vnútornej nevyhnutnom i zjavnom pohybe, resp. pojem na vyjadrenie totality ideí, ktorá je teoretickým vysvetlením skúmanej objektívnej celostnosti“. [5, s. 255]

L. Holata pri otvorení *Seminára k metodologickým a metodickým otázkam skúmania spoločenského vedomia* (Smolenice, jún 1983) poukázal na skutočnosť, že „výskum spoločenského vedomia sa prevažne pohyboval, aspoň v začiatkoch, v dvoch „horizontálnych“ rovinách: a) v rovine najvyššieho stupňa všeobecnosti, roviny filozofickej a b) v rovine sociologickej, kde sa zisťovali názory a postoje jednotlivých ľudí na dielčie otázky a problémy nášho života, ich svetonázorová orientácia, závislosť názorov jednotlivých ľudí či skupín a ich aktivít a pod.“

Výskum socialistického vedomia na najvšeobecnejšej teoretickej úrovni si kladol za cieľ odhaľovať imanentné zákony socialistického vedomia ako formy konkrétne všeobecného, skúmať vnútorný nevyhnutný pohyb socialistického vedomia; zjavný pohyb však stál prevažne mimo

<sup>1</sup> Objektívne (objektové, dané) chápeme vo význame slova označujúceho všetko to, čo nezávisí od (poznávacieho) subjektu a jeho aktivity. [Pozri 10, s. 26]

bádateľského zorného uhla. Na nižšom stupni všeobecnosti, na ktorom sa pohyboval sociologický výskum socialistického vedomia, sa skúmali zákony socialistického vedomia ako formy abstraktne všeobecného. Pričom je zrejmé, že abstraktná podstata, ktorá je v skutočnosti prejavom imanentného zákona socialistického vedomia, sama ešte nie je dostatočným základom pre vysvetlenie zjavného pohybu celku.

Z tohto hľadiska vytvorenie interdisciplinárneho výskumného filozofického-sociologického tímu na pôde Ústavu filozofie a sociológie SAV predstavuje pokus o dialektickú syntézu obidvoch rovín, ktorá musí odrážať skutočný pohyb socialistického vedomia od objektívne abstraktného k objektívne konkrétnemu.

Doterajšie sociologické prístupy k výskumu stavu rozvoja politického vedomia analyzoval a výstižne zachytil F. Zich formou troch typov výskumu. [6, s. 27—29] Táto typológia má podľa nášho názoru širšiu platnosť, a preto si ju v stručnosti pripomenieme: prvý typ predstavuje výskum svetonárovej orientácie a názorovej hladiny na rôzne, spravidla aktuálne spoločenské udalosti, či problémy. Obsah politického vedomia sa zobrazuje v rovine výskumu bežného vedomia ľudí; druhý typ výskumu predstavuje výskum hodnotovej orientácie ľudí — študuje postavenie politických ideí, názorov v štruktúre vedomia, osobitne v štruktúre hodnôt, ktoré tvoria jeho relatívne najstabilnejšiu časť; v treťom type výskumu sa vedomie študuje v úzkej nadväznosti na činnosti ľudí.

K politickému vedomiu i k socialistickému vedomiu často pristupujeme ako k jednotlivým javom v ich individuálnych špecifických podmienkach mimo organického celku, ktorým je socialistická spoločnosť. Pri takomto prístupe môžeme zachytiť podobu alebo rozdiely javových foriem socialistického vedomia, ale nie sme schopní vystihnúť zhodu v rozdielnom a rozdiely v zhode, vzájomné vnútorné prechody javov vedomia.

Základnú úlohu tu plní analýza, keď zmyslovo konkrétne sa rozkladá „ako sa oddeľujú lupene cibule“. Ďalej sa potom uskutočňuje proces abstrahovania od začiatočných podmienok, ktoré určujú špecifické osobitosti individuálneho javu a redukujú ho tak na *všeobecnú javovú formu* (abstraktne všeobecno). Analyzovať sa musí, to je však len jedna stránka. Prínajmenšom rovnako dôležité je rozdelené zjednotiť, čo však uvedený prístup neumožňuje.

Tento spôsob poznania sa prekonáva tým, že nevyčleníme javy socialistického vedomia z celku ako javy osebe, ale ako javy v relatívne uzavretých systémoch, inak povedané, študujeme javy vedomia vo väzbe na špecifické podmienky relatívne autonómnych systémov *vyčlenených* z konkrétného celku.

Idealizáciou špecifických podmienok relatívne izolovaných systémov, redukciou pôsobenia podmienok na nulu alebo prirovnaním ku konštante získame *abstraktnú podstatu* socialistického vedomia. Vzťahový a kauzálny štýl myslenia (metódy multivariačnej analýzy), ktorý sa pri

tomto spôsobe poznania uplatňuje, neprekonáva teóriu faktorov. Získaná abstraktná podstata socialistického vedomia neumožňuje adekvátne vysvetliť javové formy skutočného vedomia.

Ani táto úroveň poznania spoločenského vedomia nezodpovedá plne potrebám spoločnosti. „Čo nám najviac chýba a čo zatiaľ dosiahnutý stav skúmania spoločenského vedomia u nás neumožňuje, je poznať pôsobenie všeobecných zákonov tvorby vedomia prostredníctvom zákonov nižšieho stupňa všeobecnosti, zákonov špecifických“. (6, s. 17)

Myšlienkovy-konkrétne vystupuje ako najadekvátnejší odraz objektívne konkrétneho. Ako môžeme dôsledne teoreticky zrekonštruovať socialistické vedomie, chápané ako historicky konkrétny celok? Takáto myšlienková reprodukcia socialistického vedomia sa uskutočňuje v postupe od abstraktného ku konkrétnemu.

Samo ľudské poznanie sa vo všeobecnosti vždy vyvíjalo a vyvíja od abstraktného ku konkrétnemu, osvojujúc si čoraz hlbšie, vernejšie a úplnejšie okolitý svet. Rovnako aj doterajšie vedecké poznanie socialistického vedomia ako zložitého objektu postupovalo od poznania jednoduchých prvkov, stránok, častí, k zložitejšiemu celku. Na formálnologickom základe, keď sa spláca ešte daň galileovsko-descartovsko-newtonovskému (funkcionálne-kauzalistickému) alebo dokonca aristotelovskému (kvalitativistickému, klasifikačnému) typu racionality, však použitie metódy od abstraktného ku konkrétnemu nemôže byť dôsledné, nemôže viesť k pravdivému poznaniu konkrétneho.

„K tomu, aby sme mohli teoreticky zrekonštruovať... dialekticky protirečivé, živé organické systémy s historicky vznikajúcou a vyvíjajúcou sa zákonitou štruktúrou, je absolútne nevyhnutné prebudovať na novom, hlbšom základe celý vedecký obraz sveta (najmä jeho filozofické jadro — systém filozofických kategórií), ako aj celý súhrn metód vedeckého poznania.“ (3, s. 277) Podľa Maxra, ktorý uskutočnil revolúciu v spoločenských vedách, je postup od abstraktného ku konkrétnemu uskutočňovaný na základe pohybu a vývinu *dialektického protirečenia ako jediného spôsobu teoretického poznania skutočností*. (1, s. 54—55)

Ak pristupujeme k socialistickému vedomiu ako k jeho jednotlivým javom v ich individuálnych špecifických podmienkach mimo organického celku, alebo ako k javom v relatívne uzavretých systémoch vyčlenených z organického celku, už na začiatku sa zbavujeme možnosti teoreticky dôsledne reprodukovať socialistické vedomie. Ani jeden sociálny jav v socialistickej spoločnosti nemožno pochopiť z hľadiska jeho štruktúrnej charakteristiky bez jeho časového určenia, to znamená, bez jeho preskúmania z hľadiska procesu vzniku vzťahov komunistickej formácie.

Pre vedecké chápanie postupu od abstraktného ku konkrétnemu a jeho vnútornej spätosti s princípom historizmu má základný význam učenie o spoločensko-ekonomickej formácii, ako o osobitnom spoločenskom organizme, ktorý vzniká, rozvíja sa a zaniká na základe vlast-

ných zákonov. Otázka jednoty postupu od abstraktného ku konkrétnemu a princípu historizmu v skúmaní socialistického vedomia má vlastný obsah, ktorý je určený špecifikom vývoja sociálnych foriem v spoločenskom organickom celku, a tým determinuje aj špecifickosť ich logického odrazu.

Od samého začiatku výskum zásadne usmerňuje idea socialistického vedomia ako momentu jednotného procesu produkcie a reprodukcie spoločenského celku (7), určuje jeho stratégiu, kladie určité požiadavky na postupné rozvíjanie procesu poznania, umožňuje čeliť jednostrannosti, umŕtvieniu spoločenskej reality a predurčuje tak vysokú vedeckú úroveň výsledkov.

Idea organického celku zachováva v sociologickom výskume princíp zvyšovania jednoty teórie a empirie a s ním späté problémy operacionalizácie pojmov, či identifikácie sociálnej skutočnosti, avšak podriaďuje ich hlbšiemu metodologickému princípu — princípu jednoty postupu od abstraktného ku konkrétnemu a princípu historizmu.

Koncepcia výskumu socialistického vedomia založená na chápaní organického systému a jeho imanentných zákonov zahrňuje zákony socialistického vedomia skúmané na predchádzajúcich úrovniach poznania ako javové formy imanentných zákonov.

Sociologické výskumy spoločenského vedomia doteraz nevenovali dostatočnú, adekvátnu pozornosť štúdiu jeho vonkajších a vnútorných protirečení. Táto situácia sa niekedy vysvetľuje tým, že vedecké chápanie protirečenia je ešte stále spútané antagonistickým protirečením, v dôsledku čoho sa vytvárajú predstavy, že akákoľvek vnútorná protirečivosť celku je dôkazom jeho obmedzenosti, úpadku a prechodného charakteru. Z toho plynie jednostranné chápanie protirečení v socialistickej spoločnosti iba ako dočasných parciálnych disproporcií, ťažkostí, nedostatkov a negatívnych javov spoločenského života, presvedčenie, že zdrojmi vývoja nie sú protirečenia, ale iba ich odstraňovanie.

Nazdávame sa, že práve prístup k výskumu politického vedomia ako momentu spoločenského organického celku správne orientuje poznanie na adekvátne myšlienkové zmocnenie sa vonkajších i vnútorných protirečení vedomia. Každý konkrétny celok, organický systém jestvuje, funguje a vyvíja sa iba vďaka tomu, že obsahuje protirečenia. Preto „podmienkou poznania všetkých procesov sveta v ich »samopohybe«, v ich spontánnom vývoji, v ich živom živote je poznanie týchto procesov ako jednoty protikladov“. (2, s. 265)

Spoločenské vedomie a spoločenské bytie sú momenty, vylučujúce a zároveň sa podmieňujúce protiklady, ich vzájomné dialektické pôsobenie podmieňuje existenciu i vzostupný vývoj spoločenského organického celku i samého spoločenského vedomia.

Keď chceme pochopiť vývoj socialistického vedomia, musíme prihliadať aj na jeho vnútorné protirečenia, aj na vnútorné protirečenia širšieho celku (spoločenského organizmu), ktoré sú vo vzťahu k spo-

čenskému vedomiu vonkajšie. Keď hovoríme o vnútorných protirečeniach ako o zdroji pohybu, zmeny a vývinu, máme pritom koniec koncov na mysli zdroj. To teda neznamená, že vo všetkých jednotlivých prípadoch musia mať pri skúmaní primáť vnútorné protirečenia. Konkrétne, ak od spoločenského celku prejdeme k jeho stránke — k spoločenskému vedomiu, bolo by metodologicky nesprávne hľadať hlavnú príčinu vývinu tejto stránky v jej vnútorných protirečeniach.

Existencia objektívnych protirečení v spoločenskom vedomí nadobúda svoj výraz v dialektickom charaktere skúmania. Základnou nitou pri rozvíjaní systému kategórií spoločenského vedomia a pri prechode od jednej úrovne abstrakcie k druhej, od javových foriem k podstate, od podstaty jedného rádu k podstate druhého (vyššieho) rádu, od konkrétnej podstaty k jej prejavom, je rozdvojenie jedného na navzájom sa vylučujúce protiklady, vývoj a riešenie protirečení, ich reprodukovanie na novom základe. Iba vďaka dialektickému vývoju kategórií môžeme zachytiť spoločenské vedomie v jeho celistvosti a konkrétnosti.

Z tohto pohľadu má vo výskume osobitný význam metóda štruktúrnych úrovní. Jej všeobecným východiskom je idea o rozličných štruktúrnych úrovniach hmoty, či o úrovniach štruktúrnej organizácie hmoty. Uplatnenie tejto metódy, napríklad pri analýze vnútornej štruktúry triedneho sebauvedomenia znamená, že z metodologického hľadiska je správnejšie spočiatku ukázať základné vývinové stupne triedneho sebauvedomenia, a potom podrobne charakterizovať tieto stupne prostredníctvom im zodpovedajúcich procesov, foriem pohybu. História vývoja triedneho sebauvedomenia, rozličné úrovne jej vývoja sa, totiž, odrážajú v jej *terajšej štruktúre*.

S uplatnením tejto metódy pri štúdiu spoločenských javov má marxisticko-leninské poznanie už nemalé skúsenosti. Uvedme ako príklad trojúrovňovú schému triedneho sebauvedomenia, ktorú uplatnil Lenin v knihe *Čo robiť?* R. Roško ju ďalej rozpracúva a konkretizuje pre potreby skúmania najaktuálnejších problémov formovania socialistického triedneho vedomia. (8) Ešte predtým uplatnil metódu úrovní pri analýze vlastníctva, resp. ekonomického procesu privlastňovania vo výskume zbližovania robotníkov a inteligencie. (9, s. 55 a n.) Na tomto prístupe sú založené aj pojmy spoločenský pracovný okruh a domáci pracovný okruh. (8) Vo sfére domáceho pracovného okruhu sa uplatnením tejto metódy odhaľujú tri významné vývojové formy domáceho hospodárstva: 1. tovarová malovýroba, 2. naturálna malovýroba a 3. tzv. „deficitná výroba“, pri ktorej sa stáva sama práca hlavným účelom. (8)

Mohlo by sa zdať, že používanie metódy úrovní vedie k zámene dialektiky formálnou logikou, k zámene historicko-genetického prístupu statickým prístupom, že uplatnením metódy úrovní upadneme v sociológiu do starého hriechu. To je iba zdanie. Vyčlenenie štruktúrnych úrovní je neoddeliteľne späté s princípmi súladu medzi logickým a historickým,

subjektívnou dialektikou a objektívnou realitou v procese postupu od abstraktného ku konkrétnemu, od jednoduchého k zložitému.

Štruktúrne úrovne v dôsledku črt „podstát rozličných hierarchických stupňov“ sú nielen kategóriami poznávacieho procesu, ale aj kategóriami objektívnej dialektiky. Každá úroveň má bezprostredný reálny obsah a je obsiahnutá v povrchovejších úrovniach v premenenej, modifikovanej forme.

Metóda úrovni umožňuje formulovať hypotézy, ktoré z nepreberného množstva empirického materiálu uľahčujú vyčleniť typické objekty. Stupňovitá schéma štruktúrnych úrovni slúži ako orientačný kľúč, ktorý umožňuje vniesť poriadok do faktov. Metóda úrovni tak plní osobitnú funkciu v rozvoji poznania, v pohybe, v ktorom sa prekonáva a zachováva empirický stupeň poznania spoločenského vedomia.

Metóda štruktúrnych úrovni, rešpektujúca dialektickomaterialistické princípy poznania spoločenského vedomia umožňuje reprodukovať reálnu mnohoúrovňovosť vzťahov spoločenského vedomia, charakter tejto mnohoúrovňovosti a napomáha tak tvorbe myšlienkového obrazu vzťahov medzi objektívnymi zákonmi na rôznej úrovni všeobecnosti, o ich vzájomnom pôsobení a prenikaní, tvorbe myšlienkovovo-konkrétného obrazu spoločenského vedomia v súčasnej socialistickej spoločnosti.

#### LITERATÚRA

1. MARX, K.: Základy kritiky politickej ekonómie. Rukopisy „Grundrisse“. I. zv. Bratislava 1974.
2. LENIN, V. I.: Filozofické zošity. Bratislava 1980.
3. FILKORN, V. — ČERNÍK, V. — VICENÍK, J.: Vedecký a metodologický odkaz K. Marxa. In: Filozofia 1983, č. 3.
4. ČERNÍK, V.: Problém zákona v marxistickej metodológii vied. Bratislava 1977.
5. ČERNÍK, V. — FARKAŠOVÁ, E. — VICENÍK, J.: Teória poznania. Bratislava 1980.
6. ZICH, F.: Metodologické otázky výzkumu politického vedomí ľudí v etapě budování rozvinuté socialistickej spoločnosti. In: Metodologické otázky výskumu politického vedomí ľudí v etapě budování rozvinuté socialistickej spoločnosti. VŠP ÚV KSČ, Praha 1983.
7. HOLATA, L.: K teoreticko-metodologickým východiskám skúmania spoločenského vedomia. In: Filozofia 1984, č. 1.
8. ROŠKO, R.: Za triedny prístup ku skúmaniu spoločenského vedomia. In: Filozofia 1984, č. 1.
9. ROŠKO, R.: Rozvoj socialistickej formy vlastníctva — základ zbližovania robotníkov a inteligencie. ÚFS SAV, Bratislava.
10. HOLATA, L.: Marxisticko-leninská filozofia. In: Marxisticko-leninská filozofia. Antológia z diel filozofov. Bratislava 1977.